

zullah Efendi'nin şahsına yönelik gibi olan 1703'teki Edirne Vak'ası söz konusu çözü-lüşün bir tepkisi niteliğini taşıyordu. Kar-lofça'nın rövanşını alma fikri Osmanlı devlet adamlarının zihninden asla silinmemiş-ti. Kıvılcım Ruslar'ın kuzeyden hareketlen-mesiyle yeniden alevlendi. Ruslar'a Polta-va'da mağlûp olan İsveç Kralı IX. Karl Os-manlılar'a sığındı. Ruslar'ın Osmanlı sınırlarındaki ağır tahrikleri, Lehistan meselesi Osmanlılar'ı yeni bir sefere sürükledi. Bal-tacı Mehmed Paşa 1711'de Prut'ta Rus Çarı Petro'yu durdurdu. Rus çarı burada ağır bir yenilgiden son anda kurtuldu. Ardından Venedik ve Avusturya ile savaşlar yapıldı. Venedikliler'e karşı kazanılıp çıktı, kaybedilen Mora yarımadası ve bazı Ege adaları geri alındı. Bu hızlı zafer Os-manlılar'a yeni ümitler verdi. Kaybedilen Mac-car topraklarını geri alma, hatta Roma'yı ele geçirme niyeti ciddi şekilde gündeme getirildi. Savaşı ilân eden taraf ise Avus-turya oldu. Mücadele Péterváradin'de yapı-lan savaşla (1716) Avusturya lehine dön-dü, Belgrad Kalesi kaybedildi. 1718 Pasa-rofça Antlaşması ile Tımsıvar bölgesi, Kü-çük Eflak ve Belgrad Avusturya'ya bira-kıldı. Böylece XVI. yüzyıldan beri elde tu-tulan ve parça parça elden çıkan Maca-ristan tamamıyla kaybedilmiş oluyordu.

Osmanlılar bu devrede her şeyin artık savaşla kazanılamayacağını, masa başında da bunun temin edilebileceğini ve dip-lomasinin önemini anlamaya başladılar. 1718'den 1730'a kadar nisbeten mürefeh bir dönem yaşandı, Batı kültür ve me-deniyetine ilgi arttı. Sonradan "Lâle Dev-ri" denen bu dönemde teknik bazı ilerle-meler kaydedildi. 1730'daki Patrona İsya-nı bu dönemin sonunu oluşturdu. Bu sıra-larda 1723'te İran ile yeniden savaş baş-lamıştı. 1732'deki antlaşma barış getir-

medi, 1733'ten itibaren yeniden tırma-nış gösteren savaşta Osmanlılar'ın Batı'da yeni problemlerle karşı karşıya kalma-ları (1736) sonucu İran Şahı Nâdir başarı kazandı. 1746 antlaşması ile Kasrîşirin'de kararlaştırılan sınırlara dönüldü. Nâdir Şah bu mücadeleler sırasında Ca'ferîliğin be-şinci mezhep olarak tanınması, böylece aradaki anlaşmazlık ve çekişmenin gide-rilmesi teklifinde bulunduysa da Os-manlı ulemâsı bunu şiddetle reddetti. Böyle-ce İran'ı yalnız bırakma siyaseti sürdürül-dü. Bu arada batıda Avusturya'nın Bosna ve Eflak'a karşı hücumuyla başlayan sa-vaş Osmanlılar'ın başarısıyla sonuçlandı. Belgrad geri alındı. 1739'da burada im-zalanan antlaşmayla Pasarofça'da alınan yerler Osmanlılar'a iade edildi. Ayrıca Kı-rım'a saldırıp ardından Yaş ve Hotin'i alan Ruslar da işgal ettikleri yerleri geri verdiler. Azak Kalesi yıkılarak iki devlet arasın-da tampon bir bölge oluşturuldu.

1739'dan sonra otuz yıl savaşmayıp barış siyaseti takip eden Osmanlılar buna 1768'e kadar dayanabildiler. Ruslar, Eflak ve Boğdan'a girip Kırım'ı işgal ettiler, İngi-lizler'in desteğiyle Akdeniz'e gelip Çeşme'de Osmanlı donanmasını yakdılar (1770). Kozluca mevkindeki büyük Osmanlı boz-gunu 1774'te Küçük Kaynarca Antlaşması ile neticelendi. Bu antlaşma Kırım'ı müs-takil hale getiriyor, Ruslar'a Ortodoks aha-li üzerinde mânevî destek sağlıyor, Kara-deniz'i Rus gemilerine açıyordu. Bundan sonra Osmanlılar bütün ağırlıklarını Kırım üzerine çevirecekleri bir döneme girdiler. XVIII. yüzyılın son çeyreğine doğru Os-manlılar batıda ve doğudaki rakipleriyle etkili şekilde mücadeleyi sürdürmüşlerdi, çoğunlukla da askerî açıdan başarılı ol-muşlardı. Ancak 1768 savaşı Osmanlı as-kerî sistemindeki acıklı tabloyu göz önü-

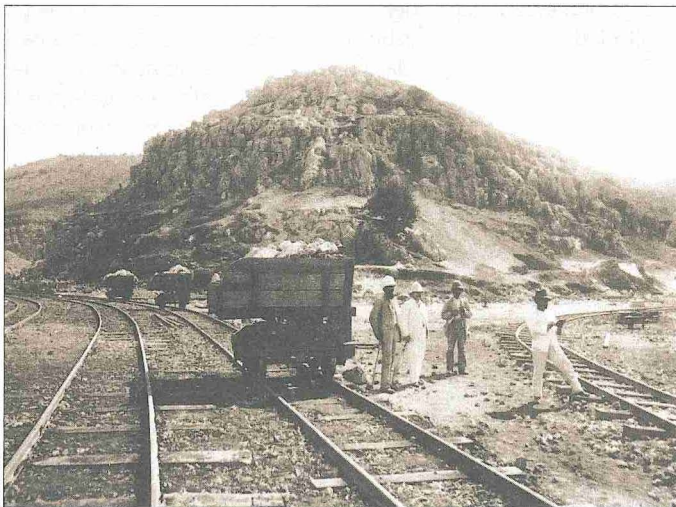
ne sermekte gecikmedi. Askerî alanda reform ihtiyacında Batılı örnekleriyle yola çıkma anlayışı iyice yerleşti, özellikle bu devreden itibaren âdetâ tek çare olarak görülmeye başlandı.

BİBLİYOGRAFYA :

- Hammer (Atâ Bey), I-X; Zinkeisen, *Geschichte*, I-V; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I-IV; Şerafettin Turan, "Rodos'un Zaptından Malta Muhasarasına", *Kanuni Armağanı*, Ankara 1970, s. 57-117; *Ottoman Rule in Middle Europe and Balkan in the 16th and 17th Centuries* (ed. J. Cesar - F. Hejl), Prag 1978; W. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion: 1000-1020/1591-1611*, Berlin 1983; E. Werner, *Büyük Bir Devletin Doğuşu: Osmanlılar (1300-1481)* (trc. Orhan Esen - Yılmaz Öner), İstanbul 1986-88, I-II; C. Imber, *The Ottoman Empire: The Classical Age: 1300-1481*, İstanbul 1990; *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (ed. R. Mantran, trc. Server Tanilli), İstanbul 1991, I; E. Eickhoff, *Venedig, Wien und die Osmanen: Umbruch in Südosteuropa 1645-1700*, Stuttgart 1992; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri: 1578-1612*, İstanbul 1993; M. Fahrettin Kirzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elle'ni Fethi: 1451-1590*, Ankara 1993; Feridun M. Emecen, "Osmanlı Siyasi Tarihi: Kuruluştan Küçük Kaynarca'ya", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (haz. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1994, s. 1-60; a.m.f., "Sultan Süleyman Çağı ve Cihan Devleti", *Türkler* (nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr.), Ankara 2002, IX, 501-520; a.m.f., "Osmanlı Devletinin Şark Meselesinin Ortaya Çıkışı: İlk Münasebetler ve Yansımaları", *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri*, Ankara 2003, s. 33-48; a.m.f., *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Türkmen Dünyası*, İstanbul 2005; İdris Bostan, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Devletinin Deniz Politikası", *XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler*, İstanbul 1997, s. 185-195; *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl: 1491-1992*, Ankara 1999; Halil İnalçık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", *Osmanlı*, Ankara 1999, I, 37-132; a.m.f., *Osmanlı İmparatorluğu: Klâsik Çağ: 1300-1600* (trc. Ruşen Sezer), İstanbul 2003; *Ottoman, Hungarians and Habsburgs in Central Europe* (ed. G. David - P. Fodor), Leiden 2000; P. Štepanek, "Zitvatorok (1606) ve Vasvar (1664) Anlaşmalarında Orta Avrupa'da Osmanlı Siyaseti", *Türkler*, IX, 730-737; Salih Özbaran, *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı*, İstanbul 2004; N. Jorja, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (trc. Nilüfer Epçeli), İstanbul 2005, I-IV; P. Wittek, "Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zaptına, 1402-1453" (trc. Halil İnalçık), *TTK Belleten*, IV/27 (1943), s. 557-582; R. A. Abou el-Haj, "Karlofça'da Osmanlı Diplomasisi" (trc. Yasemin Saner Gönen), *TT*, XXXII/191 (1999), s. 38-44; XXXII/192 (1999), s. 40-45.

FERİDUN EMECEN

XX. yüzyıl başlarına ait Anadolu demiryolu inşaatını gösteren bir fotoğraf (İÜ Ktp., Albüm, nr. 90.490)

B) Yakın Dönemler (1774-1922). XVIII. yüzyılın sonlarına doğru başlayan dönemde Osmanlı Devleti kaçınılmaz olarak yapısal değişimler içine girdi ve müteakip yüzyılın başından itibaren de Avrupa kıyaslamasına göre özellikle askerî alanda gerilemiş olduğunun farkına varıp kendini köklü bir şekilde yenilemenin yaşam meselesi

arzedenden bir zorunluluk olduğunu açıkça gördü ve nihayet bu zarureti reddedilemez bir şekilde kabullendi. Yeni döneme, imparatorluğun sonuna kadar etkilerini sürdürecektir olan Rus savaşlarının yol açtığı ağır yaraların sarılması ve büyük toprak kayıplarının sineye çekilmesi, giderek eski vilâyetlerden yeni bağımsız devletlerin oluşması, müslüman halkın kaybedilen yerlerdeki feci âkıbeti, vahşi bir kırıma ve etnik temizliğe tâbi tutulmaları halinde gelişen, müslüman olmayan milletlerin millî akımların tesiriyle başlattıkları isyanlarla dış destekli olarak yürütülen, dünya paylaşımı kavgası veren büyük devletlerin sömürgeci / emperyalist politikalarının kıskaçı altında gelişen imparatorluğun çözülmesi ve dağılması süreci damgasını vurmuştur.

1774 Küçük Kaynarca Antlaşması, Kırım'ı bağımsız bir hanlık durumuna getirmiş olmakla beraber bunun Rus ilhakına giden dolaylı bir yol olduğu açıktı. Zira 1770'ten beri çeşitli aralıklarla sürdürülen barış görüşmelerinin uzamasına ve nihayet kesilmesine yol açan tek önemli husus Ruslar'ın Kırım'ı ele geçirmek istemelerindeki ısrarları olmuştu. İlhak 1783'te gerçekleştiğinde aslında savaş ilânı dışında yapılacak pek fazla bir şey yoktu, ancak devletin zayıflığı buna imkân vermemekteydi. Bu durumda ilhak verilen bir "senet"le üstelik resmen tanındı (Ocak 1784). Ortodoks Osmanlı uyrukları üzerindeki Rus korumacılığı, yanlış ve kasıtlı bir yorumla bu iddiasını Küçük Kaynarca'ya dayandırmış olarak geçerliliğini korurken Rus denetimi ve müdahalesi altında geçen "bağımsız" Kırım Hanlığı'nın kısa süren siyasî hayatı, devletin kendisini buradaki müslümanların dinî önderi olarak kabul ettirmiş olmasından ötürü kullanılmakta olduğu halifelik sıfatıyla beraber sona erdi. Karadeniz'in bir Türk denizi olmaktan çıkışı ve Rusya ile birlikte kullanılabilir hale geliş Boğazlar meselesini gündeme getirdi. Memleketeyn'de Rus nüfuzunun resmîleşmesi bu prensliklerin geleceğiyle ilgili kaygıları attırdı ve 1775'te Boğdan'ın bir parçası olarak Bukovina bölgesini ilhak eden Avusturya'yı da ilgilendiren önemli bir konu halinde Viyana ve Petersburg hükümetlerini karşı karşıya getirdi. Osmanlı Devleti'ni 1783'te etraflı bir ticaret antlaşması yapmaya zorlayan Rusya, böylece diğer devletlerin uzun zaman içinde elde etmiş oldukları hak ve imtiyazları bir kalemde kazanmış oldu.

1770'te Akdeniz'e giren Rus filosunun Mora ve adalardaki faaliyeti, Bodrum'a as-

ker çıkartması ve Çeşme'deki Osmanlı filosunu tahribi, Lübnan kıyıları başta olmak üzere Mora dışında diğer yerlerdeki etkinlikleri, II. Katerina'nın şahsında ne kadar zorlu bir düşmanla karşı karşıya kaldığını gözler önüne sermekteydi. Çariçenin Osmanlı Devleti'ni bölüşme planları, Avusturya Hükümdarı II. Josef ile iş birliği sebebiyle ciddi bir tehlike haline geldiğinde Kırım'ın kaybı sebebiyle zaten bir mütareke olarak algılanan Kaynarca'nın rövansı kaçınılmaz oldu ve iki cephe olarak 1787-1788'de başlayan ve esas itibarıyla Kırım'ın tekrar fethini amaçlayan savaşlar 1791 Zıstovi ve 1792 Yaş antlaşmalarıyla sona erdi. Avusturya'nın Osmanlı aleyhine genişlemesini kendisi için tehlikeli gören Prusya'nın müdahalesi, 31 Ocak 1790'da bir Osmanlı-Prusya savunma ve saldırı antlaşmasının yapılması sonucunu vermiş ve Prusya Avusturya'yı Türk savaşımdan çekilmeye icbar etmiştir. Böylece Avusturya barışı önemli bir toprak kaybı söz konusu olmadan yapmıştır (4 Ağustos 1791). Rus cephesindeki savaş ise Avusturya'nın silâh bırakmasına ve ihtilâl Fransa'sının arzettiği tehlikelerden duyulan tedirginliğe ve Osmanlı-İsveç ittifakına rağmen başarısız bir şekilde sürdürülmüştür. Ordunun içinde bulunduğu bozuk düzen ve eğitimsizliği, kötü sevk ve idare edilmesi neticesi olarak üst üste uğradığı ağır hezimetler (özellikle Maçın'de 5 Ağustos 1791) ve ordu ricâlinin savaşın zaferle bitemeyeceğini idrak etmeleri Osmanlı tarihinde emsali olmayan bir boykot hadisesini beraberinde getirmiş ve savaşta son verilmesi gerektiği bir mahzarla (11 Ağustos 1791) III. Selim'e arz edilmiştir. Bu gelişme Rusya ile de barış yapılmasını kaçınılmaz kılmıştır (Yaş Antlaşması, 10 Ocak 1792). Neticede Kırım'ın geri alınmasının imkânsızlığı kesin olarak görülmüş ve biraz daha toprak kaybedilmiş olarak Turla (Dinyester) nehri sınır olarak kabul edilmiş, Kuban nehrinin sınır teşkil ettiği Kafkaslar'daki Rus ilerlemesi ise önlenememiştir.

Rus barışı yenilenme ve yeniden yapılanma döneminin (Nizâm-ı Cedîd) başlangıç tarihidir. Ağır hezimetlerle sonuçlanan savaşlar yenilenme zarureti açık bir şekilde ortaya çıkarmış bulunuyordu. Dolayısıyla yapılan reformların genelde gerekli kurumlarıyla askerî eğitim, ordu ve donanma ağırlıklı olması kaçınılmazdı. Ancak bu amaca, başta mülkî idare olmak üzere devletin bütün kurumlarının elden geçirilmesiyle erişileceği görülmekteydi. Yenilenmenin kapsamının genişletilmesi,

karşı koyuş ve direniş boyutlarının artmasına yol açmıştır. Nizâm-ı Cedîd, büyük başarıyla sürdürdüğü ordu ve donanmanın çağdaş ölçüde yenilenmesine ve Avrupa tarzı yapılanmasına, bu gelişmeyi temin edecek malî ve idarî alandaki diğer kurumsal düzenlemelere rağmen tam bir fiyasko ile sonuçlanmıştır (Mayıs 1807).

Reformlara mülkî ve askerî sahada olmak üzere büyük bir enerji ile devam eden II. Mahmud, özellikle Yeniçeri Ocağı'nın ilgasından sonra Selim devri yenilenmesinin eski ve yeniye beraberce götürme mecburiyetinden tamamen kurtulmuş olarak köklü ve yalnızca çağdaş çizgiyi tutturmayı gözeten bir uygulama içine girdi. Merkezî idareyi kuvvetlendirmek amacıyla imparatorluğun çeşitli yerlerindeki yarı bağımsız hale gelmiş mahallî güçlerin (âyan) tasfiyesi ve merkezî idarenin kuvvetlendirilmesi Mısır dışında kalan yerlerde başarıyla sürdürüldü. Ancak bunların özellikle Bosna-Hersek'te, Arnavutluk'ta ve Balkanlar'daki tasfiyesi, hıristiyan milletlerin ulusal-ayrılıkçı faaliyetleri ve büyük devletlerin zorlamasıyla çizilen sınırları karşısında merkezî hükümetin içine düştüğü çaresizlik eseri olarak müslüman ahalinin savunmasız bir durumda kalmasında ve ilk fethedilen ve yüzyıllardır oturlan öz toprakların kaybedilmesinde önemli bir etken oldu. XIX. yüzyılın son çeyre-

Sultan Abdülmecid'in XIX. yüzyıl ortalarında yapılan yağlı boya tablosu (TSM, nr. 17/118)

ğinden sonra imparatorluğun Avrupa çoğ-
rafiyasında ortaya çıkarılan hıristiyan dev-
letlere rağmen Osmanlı tahtına bağlı müs-
lûman devletlerden oluşan bir sisteminin
(Arnavutlar'ın bu istikametteki girişimleri
bilinmektedir) gerçekleştirilme şansı ol-
mamıştır ve imparatorluk idaresi elindeki
son toprakları da kaybedinceye kadar mer-
kezî idareyi ayakta tutmakta ısrar etmiş-
tir. 1821'deki Mora isyanı bağımsız Yuna-
nistan'ın oluşum sürecini başlattı. Kuzey
Afrika'da Osmanlı toprakları üzerindeki
merkezî otorite ise XVIII. yüzyılda da ol-
duğu gibi hükmünü ancak hukukî bağlı-
lığı içinde ismen sürdürmekteydi. Cezayir
(1830) ve Tunus'un (1881) Fransızlar'ın,
Mısır'ın (1882) İngilizler'in eline geçmesi
kaçınılmazdı.

Anayasal yönde devletin temel kuralla-
rında önemli değişikliklerin yapılması ge-
rektiğine işaret etmek üzere Tanzimat
Fermanı'nda ifadesini bulan ilkeler ilân
edilmesi (3 Kasım 1839) ancak II. Mah-
mud dönemi açılımlarının bir sonucu ola-
rak mümkün olmuştur. Ferman, Avrupa'nın
çeşitli ülkelerinde çok öncelerden ilân
edilmiş ve uygulamaya sokulmuş olan bir
"Osmanlı insan hakları beyannâmesi" özel-
liği arzeder. 1839 Tanzimat Fermanı, 1856
Islahat Fermanı ve 1876 Teşkilât-ı Esâsiye
Kanunu'nun ilânı gibi olağan üstü şart-
ların ve dönemlerin mahsulüdür, dolayı-
sıyla iç siyasetin zarureti olmaktan ziyade
dış gelişmelerin zorlayıcılığının eseridir.
Tanzimat Fermanı, özellikle Mısır mesele-
sinin çözümünü kolaylaştırmayı ve başta
İngiltere olmak üzere liberal Avrupa çev-
relerinin yardımını sağlamayı amaçlamak-
taydı ve bunda da başarılı oldu.

Temmuz 1798'de Fransa'nın Mısır'ı iş-
gali Osmanlı Devleti'nin aczini gözler önü-
ne sermiş olup tahliyesi ancak Ocak 1799
başlarında yapılan Osmanlı-İngiliz ve Rus
ittifakları sayesinde girilen askerî ha-
rekât sonunda mümkün olabilmıştır. Mısır
Fransızlar'ın elinden alınmış olmakla
beraber Mehmed Ali Paşa'nın ortaya çık-
ması ve Mısır'da söz sahibi olarak kendi-
sini vali tayin ettirmesi (1805) önleneme-
miştir. Mısır'ın gerçek hâkimleri olan Kö-
lemen beylerini ortadan kaldıran Mehmed
Ali, kurduğu sıkı idare altında yaptığı dü-
zenlemelerle halkın ağır bir şekilde ezil-
mesine yol açmış olsa da Mısır'ın belirli öl-
çüde kalkınmasını ve askerî yönden güç-
lenmesini temin etmiştir. Yeni bir mez-
hep ihdasıyla isyan eden ve İslâm'ın kut-
sal yerlerine musallat olarak zaman za-
man hac yollarını kapatacak derecelere
gelen Vehhâbî tehdidini bertaraf etmesi,

1826'da uzun zamandır bastırılmayan Yu-
nan isyanına başarıyla müdahale etmesi
kendisine büyük bir saygınlık ve özgüven
kazandırmıştır. 1832'deki isyanı, Konya'da
bizzat sadrazam kumandasındaki Os-
manlı ordusunu yenerek Anadolu içlerin-
de muzaffer bir şekilde yürüyüp Kütah-
ya'ya kadar ilerlemesi, Rus kara ve deniz
kuvvetlerinin yardım üzere Beykoz'a
gelmesiyle sonuçlandığında isyan bir Av-
rupa meselesi haline dönüşmüş bulun-
yordu. Çar I. Nikola'nın gönüllü yardımın-
ın faturası, Osmanlı Devleti'nin Rusya'nın
korumacılığı altına girdiğini belgeleyen
Hünkâr İskeleyi'nde yapılan bir ittifak
antlaşmasıyla ödendi (8 Temmuz 1833).
Antlaşmanın gizli maddesinde yer alan Bo-
ğazlar'ın Rusya dışındaki diğer devletlere
kapallığı hususu Avrupa'da ciddi bir hoş-
nutsuzluk yarattı. Mısır meselesi Haziran
1839'da tekrar silâhlı bir hesaplaşmaya
dönüştüğünde ve Osmanlı ordusu Nizip'te
yenildiğinde Rusya'nın müdahalesine
fırsat vermemek üzere devreye giren İn-
giltere'nin askerî yardımı neticesinde Fran-
sa tarafından desteklenmekte olan Meh-
med Ali'nin direnişi zorla kırıldı. Mısır dı-
şındaki kazanımlarından vazgeçmek zo-
runda kalmış ve irsî bir hânedan ihdas et-
miş, ancak merkeze sıkı bir şekilde bağ-
lanmış olarak özerk konumdaki valiliği
resmen tasdik edildi (24 Mayıs 1841). Bü-
yük devlet temsilcilerinin Londra'daki top-
lantısı neticesinde hazırlanan Londra Bo-
ğazlar Mukavelenâmesi'yle de (13 Tem-
muz 1841), Osmanlı Devleti'nin iştirak et-
mediği savaşlarda bütün devletlerin harp
gemilerine kapalı kalmak temel ilkesi da-
hilinde Boğazlar'a devletler arası bir sta-
tû verildi. Bu anlamda Osmanlı Devleti ilk
defa olarak devletler hukukundan istifade
ve diğer bir deyişle Avrupa âhengine
iştirak ettirilmekteydi.

Osmanlı Devleti üzerinde hâkimiyet oluş-
turmayı, yıkılmasına yol açarak, sonucu
belirsiz ve mirasçısı çok, daha büyük me-
selelerin doğmasını tercih eden Rusya'nın
takip ettiği siyaset, neticede I. Niko-
la'nın bütün beklenti ve hesaplarını altüst
eden ve XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itiba-
ren artık, Rusya'nın Osmanlı mirası üze-
rinde tek başına istediği gibi tasarrufta
bulunmasının önlenmesi şeklinde tarif bu-
lan ve "Şark meselesi" denilen, Avrupa'daki
Türk hükümlerinin tasfiyesiyle il-
gili konunun dönüm noktasını oluşturacak
bir gelişmeyle sonuçlandı. 1848'de Polon-
ya ve Macaristan'daki ihtilâlin kanlı bir şe-
kilde bastırılması, Londra ve Paris mer-
kezli liberal Avrupa'da Avusturya ve özel-

likle Rusya aleyhinde bir havanın esmesi-
ne yol açmış, Osmanlı Devleti'ne sığınan
mültecilerin savaş tehditlerine rağmen
iade edilmemesi, buralarda önemli bir ka-
muoyu desteğinin kazanılması neticesini
vermiştir. 1853'te gelişmeler bir Rus sa-
vaşını kaçınılmaz hale getirdiğinde Fran-
sa ve İngiltere'nin fiilî yardımları böyle bir
kamuoyu hazırlığı içinde gerçekleşti. "Kut-
sal yerler meselesi" Fransa ve Rusya ara-
sında Şark'taki nüfuz mücadelesini körük-
leyen bir çekişme konusu olarak başladı,
içeride dönük siyasetlerin aracı olarak gelişti
ve Avrupa kamuoyu önünde atılan büyük
adımların geriye dönülemezliği altında ge-
nel bir savaşın patlamasıyla sonuçlandı.

Çarın, Osmanlı uyruğu olan ve 10 mil-
yondan fazla bir nüfus teşkil eden Orto-
dokslar'ın himayesiyle, Küçük Kaynarca'nın
yanlış yorumlanan maddelerinin bu
devletin askerî üstünlüğü sebebiyle ses-
sizce kabul edilmekte olan hükümleriyile
yetinmeyip bunları devletler arası hukukta
geçerli bir belgede açıkça ve resmen
ifade ettirme talebi Rusya'nın esas ama-
cını gözler önüne sermekteydi. Savaş, da-
ha baştan itibaren Ortodoks kilisesinin üs-
tün konumuna son verilerek Rusya'nın Os-
manlı toprakları içindeki nüfuzunun kırıl-
ması amacını hedef almıştır. Gerçekten de
zaferle birlikte Rusya'nın Ortodoks hima-
yesiyile ilgili iddialarına bir son verilmiş,
diğer bir deyişle Küçük Kaynarca Antlaş-
ması'nın bu anlamdaki hükümleri tarihe
karışmıştır. İngiltere ve Fransa maddî ve
mânevî çok büyük fedakârlıklarla sürdür-
dükları mücadeleyi, Osmanlı tebaası gayri
müslimlerin hukukî statüsünü tamamen
değiştirecek bir gelişmeyi mutlak suret-
te göz önüne alıp kamuoyu desteğini de
ancak öylece kazanabileceklerinin bilincin-
de olarak devam ettirebilmişlerdir. Gayri
müslimlerin müslümanlarla eşit haklara
kavuşturulması hedefinden anlaşılan, bun-
ların şer'î hukukun dışına çıkartılması ve
zimmî hukukunun iptali, dolayısıyla dev-
letin anayasal konumunun başka bir te-
mele oturtulmak istenmesi olmuştur. 18
Şubat 1856'da ilân edilen Islahat Ferma-
nı İngiliz, Fransız ve Avusturya elçileri ta-
rafından hazırlanmış, müslüman ve gayri
müslimler arasında vatandaşlık hukuku
itibarıyla mevcut olan eşit olmama halini
iptal ederek gayri müslimlerin bu anlam-
da "kıstlı" olma haline son vermiştir. Ana-
yasal yöndeki bu değişiklik özellikle ahali-
si karışık olan vilâyetlerde müslüman ve
gayri müslim ahali arasında önemli çatış-
malara ve yabancı devlet müdahalesine yol
açmış, imtiyazların kötü kullanımının ce-

maatleri hukukî, malî, idarî, eğitsel özerkliği ve sahip oldukları millet meclisleriyle devlet içinde devlet konumuna sokmuş ve nihayet devleti de giderek bu tür gelişmelere mukayyet olması ve nezaret etmesi beklenen bir “hayır kurumu” haline getirmiştir.

1875 senesine gelindiğinde Balkanlar’ın çeşitli yerlerindeki (Hersek, Karadağ, Sırbistan ve Bulgaristan) ayaklanmaların bastırılması bir iç savaş görüntüsü vermektedir. Osmanlı ordusunun müdahalesi Batı’da hıristiyan katliamları olarak söylem bulmakta ve büyük bir anti-Türk propagandaya yol açmaktaydı. 1854’ten beri hemen her yıl alınan borçların 1875’te ödenemez hale gelmesi ve bu durumun bir kararnameyle ilânı Avrupa’da oluşan tepkiyi daha da arttırdı. İçeride müslüman halkın ve medrese talebelerinin tepkileri sokak gösterileri halinde devam etmekteydi. 1876 yılı sonunda büyük devlet temsilcilerinin İstanbul’da imparatorluğun âkîbetini görüşmek üzere toplanmaları (Tersane Konferansı) 1877’de başlayan büyük Rus savaşının ilk işareti oldu. 23 Aralık 1876’da anayasanın ilânı bu krizden bir çıkış olarak düşünülmüştü. Ancak Türk anayasal idaresinin Rusya’daki mutlak rejime kötü bir örnek teşkil edeceği ve bu devletin böyle bir denemeye izin vermeyerek bunu yaşatmak istemeyeceği hesaba katılmamıştır. Meselelere Avrupa politikasının incelikleri ve imparatorluğun yapısı, özellikle 1875-1876 senelerinde içinde bulun-

duğu tehlikeli durum dikkate alınmaksızın tatbiki zamansız, zararlı ve hatta imkânsız olabilecek fikirlerle yaklaşmış, hiçbir alt yapı hazırlığına girişilmeden ilân edilen anayasa siyasî krizden çıkmanın ve büyük devletlerin gözünü boyamanın bir aracı olarak görülmüştür. Anayasa ilânını 1908’de de olduğu gibi bütün dertlerin devası olarak görme zafiyetiyle tarihî bir yanlışlığı içine düşülmüştür.

Doksanüç Savaşı ve bozgunu, neticesi itibarıyla Türk tarihinin en karanlık safhasını teşkil eder. Savaş Osmanlı ordularının Avrupa ve Asya cephelerindeki yenilgisiyle sonuçlandı. Plevne müdafaası ve Gazi Osman Paşa ile Doğu’da Gazi Ahmed Muhtar Paşa’nın direnişleri yaşanan ağır hezimetlerin tesellisi olmak üzere abartıldı ve halkın acılı yüreğine bir nebze serpti. Doksanüç bozgunu uğranılan felâketin boyutlarını ve onarılmaz acılarını açık biçimde ortaya koydu. Müslüman halk katliama, etnik temizliğe uğratıldı, vahşetle yerlerinden edildi. Müslümanların asırların birikimiyle sahip olduğu muazzam servetler yağmalandı. Müslüman mallarının üstüne oturma hırsı katliamın boyutlarını soykırım aşamalarına getirirken yüz binlerce insanın elde kalan daha güvenli topraklara doğru, özellikle Rumeli’den Anadolu’ya doğru gelişen yoğun göçleri büyük bir sefalet içinde cereyan etti ve daha sonraki onlarca senenin en önde gelen konusunu teşkil etmek üzere tarihteki yerini aldı. Rumeli muhacirlerini Anadolu’da yerleştirmek büyük bir mesele oluşturdu. Gayri müslimler ve meselâ Ermeniler, nüfus oranlarını bozabilecekleri endişesiyle bunların kendi bölgelerinde yerleştirilmesine yabancı devlet konsoloslarını tahrik ederek önlemeye çalıştılar.

Berlin Antlaşması’yla kesinleşen büyük paylaşım neticesinde Avrupa’daki Osmanlı topraklarında dört müstakil devlet oluştu: Romanya, Sırbistan, Karadağ ve -kâğıt üzerinde kalmış, bir anlam ifade etmeyen hukukî bağımlılığını bir tarafa bırakmak kaydıyla- Bulgaristan. Bulgaristan bundan böyle Ayastefanos ön barışında kendisine bırakılan, ancak Berlin’de geri alınan Doğu Rumeli ve Makedonya topraklarına tekrar sahip olabilmek amacıyla hareket etmeye başladı, 1885’te yoğun bir müslüman nüfus içeren Filibe merkezli Özerk Şarkî Rumeli eyaletini ele geçirdi. Hukuken haklı olduğu halde ilhaka silâhla karşılık vermeyen II. Abdülhamid’in böylece Balkan Savaşı’nı geciktirdiğini söylemek mümkünse de bunu devletin zorlukla ayakta durduğunun bir işareti olarak saymak

daha doğrudur. Paylaşılmadığı için Berlin Antlaşması ile Osmanlı Devleti’ne iade edilen Makedonya (Selânik-Manastır-Üsküp vilâyetleri) üzerindeki iddiaları ve Yunanistan dahil diğer Balkan devletlerinin bu yöndeki ihtirasları, 1912-1913 Balkan savaşlarına kadar devam edecek bir kanlı mücadelenin oluşmasına yol açmıştır. Paylaşım büyük devletleri de tatmin edecek bir şekilde sürdü. Bosna-Hersek Avusturya-Macaristan’a bırakıldı. Yunanistan durduğu yerde Epir’de toprak kazandı. Rusya Kars-Ardahan-Batum vilâyetlerini sınırlarına kattı. Tunus Fransa (1881), Mısır (1882) ve Kıbrıs (1878) İngiltere tarafından ele geçirildi. Bütün bunların yanında Rusya’ya ayrıca ağır bir savaş tazminatı ödenecekti. Anadolu’nun artık parçalanma tehlikesiyle karşı karşıya bırakılması ve bir Ermeni devleti kurulmak istenmesi Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarının önemli neticelerinden biridir. “Ermeni fedaî”, müslüman halkın yoğun kıtaliyle birlikte imparatorluğun sonunda bir iç savaşa dönüşerek kanlı bir şekilde sürece ve aynı şekilde karşılık görecekti.

Büyük savaş sonrasında Osmanlı borçlarının ödenmesi işi, devletler arası alacaklılardan oluşan bir kuruma bırakılmak üzere Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi kuruldu (1881). İdare imparatorluğun önemli gelir kaynaklarına el koymuş, borç ve faiz tahsilâtını bizzat yapmış, kendi teşkilâtıyla devlet içinde devlet gibi çalışmıştır. Neticede mevcut kapitülasyonlarla esasen emperyalist bir kışak ve sömürü düzeni içine sokulmuş, iç ve dış siyaset itibarıyla sıkı bir şekilde denetim altına alınmış olan devletin malî kaynakları büyük ölçüde alacaklı devletlerin eline geçmiş oluyordu. Savaşın yaralarının sarılması, geriye kalan topraklar üzerinde düzen ve asayişin sağlanması gibi gelişmeler karşısında anayasaya ve meclise dayalı meşrutî bir idarenin idamesinin mümkün olamayacağı görülmekteydi. Dağılma ve çözülmenin yol açtığı kargaşa devletin ayakta kalabilmesi için sıkı bir idareyi kaçınılmaz kılmaktaydı. II. Abdülhamid’in saltanat dönemiyle özdeşleşen “istibdat devri” 23 Temmuz 1908’de II. Meşrutiyet’in ilânına kadar sürdü. Döneme, Anadolu’da giderek daha kanlı bir şekilde gözlenen ve artık İstanbul’da da kendini gösteren Ermeni terörü ve Makedonya’daki huzursuzluklar, Girit adasının ilhakını amaçlayan Yunanistan’la yaşanan savaş damgasını vurdu.

Berlin Antlaşması, Doğu Anadolu’da Ermeniler’le meskûn olan altı vilâyette (Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbekir, Sivas, Ma’mûre-

Sultan Abdülaziz’i saray bahçesinde tasvir eden yağlı boya tablo (TSM, nr. 17/104)

tülaziz / Harput) "reformlar" yapılmasını ön görmekteydi. O zamanki idarî taksimatın bu altı vilâyeti günümüzde Erzurum, Erzinca, Van, Ağrı, Hakkâri, Muş, Bitlis, Sirt, Diyarbakır, Elazığ, Mardin, Bingöl, Malatya, Sivas, Amasya, Tokat ve kısmen Giresun vilâyetlerini içine almaktaydı. "Reform" daima Osmanlı idaresine bir son vermeye, "özerklik" ise ayrılıp bağımsız olmaya varan yolun başlangıç noktasını teşkil etmekteydi. Müslüman komşuları vahşi saldırılarla karşı koymaya zorlamak ve karşılıklı kıtalleri Avrupa'ya "hıristiyan katliami" olarak takdim ederek bunların açılan müdahale ve yardımlarını sağlamak oynanan oyunun değişmez kurgusunu oluşturmaktaydı. Ermeni tedhiş ve ihtilâl komitelerinin kanlı faaliyetleri 1890'lı yıllarda had safhaya vardı. Sasun bölgesinde (Muş-Diyarbakır yöreleri) çıkarılan hadiselerle Avrupa'nın dikkati çekilip müdahalesi sağlanmak istendi (1893-1894). İstanbul'da meydana gelen olaylar (1895) ve Osmanlı Bankası'nın basılması hadiseleri (1896) meseleyi bizzat başşehirde kanlı bir şekilde yeniden gündeme getirdi. Sonraki yıllarda Ermeni ve müslüman ahali ve özellikle beraber yaşanan bölgenin Kürtler'i arasında geçen kanlı çatışmalarla sürüp gitti. Tedhiş neticede bizzat Abdülhamid'i hedef seçtiyse de padişah mütat cuma selâmlığında düzenlenen bir Ermeni suikastından kıl payı kurtuldu (21 Temmuz 1905). Bu gelişmeler karşısında hükümetin Ermeni kanlı terör eylemlerine karşı tedbir almasının, huzur, asayiş ve can güvenliğinin temini için bir şeyler yapmaya çalışmasının Avrupa'da hıristiyanlara karşı işlenen bir "mezalim" ve "kıtal" olarak aksettirilmesi, bütün suçun müslümanlar üzerine atılarak hıristiyanların daima zulme uğramış mağdur ve günahsız kesim olarak takdimi ve müslümanlar arasında katledilen geniş kitleleri görmezlikten gelerek mübalağalı hıristiyan kayıplarının tartışmasız bir gerçek gibi kabul edilmesi Ermeni meselesinin özünü oluşturmaya devam etti.

Balkan devletleri (Yunanistan, Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan) ittifakına, 1911 Osmanlı-İtalyan savaşı kadar özellikle İttihat ve Terakkî hükümetlerinin takip ettiği hatalı politikalar ve içte yaratılan olumsuzluklar da etken oldu. Arnavutlar hakkında takip edilen sert uygulamalar bunların 1912'de tekrar ayaklanmasına yol açtı. Balkan devletleri arasındaki anlaşmazlığın sebeplerinden birini teşkil eden ve Makedonya'da Sırp, Bulgar millî kilisesiyle Fener Rum Ortodoks Patrikhânesi arasında uzun za-

mandır süregelen kilise ihtilâfının İttihatçılar tarafından çıkarılan bir kanunla (9 Temmuz 1910) çözüme kavuşturulduğu, böylece bu devletlerin Osmanlı Devleti aleyhinde bir ittifaka gitmelerine yol açılmış olduğu yaygın bir kanaat olarak ileri sürülmüş olmakla beraber tam anlamıyla uygulanma şansı bulmayan bu kanunun aslında ilgili devletler arasındaki anlaşmazlıkları daha da arttırdığına şüphe yoktur. İtalyan savaşının yol açtığı yıkım ve içteki karışıklıklar yanında bilhassa Japonya karşısında uğradığı ağır yenilgi ve saygınlık kaybından sonra (1905) tekrar Balkanlar'a dönen Rusya'nın teşvikleri ve Girit'in ilhakını resmen kabul ettirmek için böyle bir fırsatın çıkmasını bekleyen Yunanistan'ın tutumu bu birleşmede en önemli etken olmuştur. Tehlikenin bütün belirtilerine rağmen İtalyan savaşının ortasında Rumeli kuvvetlerinden önemli miktarda askerinin terhis edilmesi, Balkan devletlerinin seferberlik ilânlarıyla bunların tekrar silâh başına çağırılması ve bu yüzden meydana gelen büyük kargaşa ve zafiyet, siyasî hayatı istikrarsızlık içinde yürütülen devletin savaşa diplomatik olduğu kadar askerî yönden de hazırlıksız yakalandığının bir göstergesi oldu. Balkan Savaşı'nın patlaması üzerine Bâbîâli, İtalya ile süregelen savaş halini sona erdirmek mecburiyetinde kaldı. Trablusgarp ve Bingazi ile Rodos ve Oniki Ada İtalya'ya terk edildi (Uşi [Ouchy] Antlaşması, 15 Ekim 1912).

Arnavutluk, Makedonya ve Trakya'da cereyan eden Balkan Savaşı (Eylül-Ekim 1912) büyük bir hezimetle sonuçlandı. Bulgarlar Edirne'yi alarak Çatalca'ya kadar ilerlediler. Manastır Sırp'ın, Selânik Yunanistan'ın eline geçti. Osmanlı Devleti son Balkan topraklarını ve Rumeli'de ilk fethedilen yerleri kaybetti. Mağlûbiyet geniş bir göç dalgasını da beraberinde getirdi. "Doksanüç bozgunu" felâketi tekrar yaşandı, yüz binlerce Rumeli müslümanı göçe zorlandı ve bunlar, Bulgar zulmü kavramının yakın zamanlara kadar millî vicdanda unutulmadan yaşamasına yol açacak derecede acımasız katliama mâruz kaldı. Londra'da yapılan barış görüşmeleri (16 Aralık 1912) Edirne, Doğu Trakya dahil bütün Rumeli ve Ege adalarının elden çıkarılması neticesini verdi. Arnavutluk da 28 Kasım'da istiklâlini ilân etti. İstanbul'da İttihatçılar'ın tertiple ettiği bir hükümet darbesi (Bâbîâli Baskını, 23 Ocak 1913) neticesinde sadârete Mahmud Şevket Paşa'nın getirilmesi, sonucu değiştirmemiş ve Edirne Bulgarlar'a bırakılarak Midye-Enez hattı sınır olmak üzere galip-

lerin bütün şartları yeni hükümet tarafından resmen kabul edilmişti (30 Mayıs 1913, Londra Antlaşması). Sadrazam Mahmud Şevket Paşa'nın bir suikasta kurban gitmesi üzerine (11 Haziran 1913) yerine İttihatçılar'ın adayı Said Halim Paşa getirildi. Gerçek idare ise İttihat ve Terakkî liderleri olan Talat-Enver-Cemal üçlünün eline geçmiş bulunuyordu.

Bu karışıklıklar yaşanırken Balkan devletleri arasındaki ittifak Osmanlı mirasının paylaşılması yüzünden silâhlı bir çatışmaya dönüşmüştü. Paylaşmada en büyük hisseyi almış olan Bulgaristan, bu duruma karşı çıkan Romanya dahil olmak üzere diğer üç müttefikiyle savaşı göze aldı (Haziran 1913). Bu gelişme Edirne'nin son bir gayretle kurtarılması için iyi bir fırsat oldu. Neticede Türkler'in elinde yaklaşık bugünün Trakya'sı kadar bir toprak parçası ve on binlercesi katledilmiş ve bir o kadarı da her türlü mal varlığını geride bırakmış olarak büyük bir sefaletle yollara dökülmüş olan Rumeli muhacirleri kaldı. Doksanüç ve Balkan bozgunlarıyla yalnız Rumeli ve Balkanlar'dan değil başta Kafkaslar'dan gelmek üzere imparatorluğun elden çıkan diğer bölgelerinden çok büyük sayılarda oluşan göçlerin Anadolu'daki müslüman nüfusu büyük ölçüde arttırdığı ve daha önemlisi bunların acılı duygu, düşünce, tepki ve asabiyetlerini son derecelerde yükselttiği açıktır. Bu ruh hali kendini, özellikle Birinci Dünya Savaşı esnasındaki olaylarda ve Millî Mücadele direnişinde gösterecektir.

Balkan savaşlarının ardından gündeme getirilen Ermeni reformu ile artık sıra Anadolu'nun parçalanmasına gelmişti. Rusya'nın baskısı, İngiliz ve Fransızlar'ın da iştirakiyle Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesine tekrar işlerlik kazandırıldı. Ermeniler'le meskûn olan altı vilâyetin iki gruba ayrılması (birinci grup: Erzurum, Trabzon, Sivas; ikinci grup: Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır), başlarına iki yabancı umumi müfettiş (Norveçli Hoff ve Danimarkalı Vestenenk) tayini, bunlara valiler dahil bütün memurların tayin ve azil hakkının tanınması, Kürt Hamidiye alaylarının ilgası, Ermenice'nin Kürtçe ve Türkçe ile beraber resmî dil olarak kullanılması, dolayısıyla bu vilâyetlerde Türk ve Kürtler'den oluşan müslüman çoğunluğa kıyasla genelde çok daha düşük bir nüfus oluşturan Ermeniler'e eşit oranda ve uluslararası garantide üstün haklar verilmesi bölgenin denetiminin elden çıkması anlamına gelmekteydi. Bu durum Rusya ile yapılan ikili antlaşma gereği (8 Şubat 1914)

devletler arası hukukta geçerlilik kazanan bir devlet belgesi halinde tanzim edildi. Böylece Ayastefanos ve dolayısıyla Berlin antlaşmalarının konuyla ilgili hükümleri hayata intikal ettirilmiş oluyordu. Ermeni reformunun tatbik safhasında Birinci Dünya Savaşı patlak verdi. 1914 senesi içinde Almanya'ya yanaşılması ve Almanya yanında savaşa girilmesinde Ermeni meselesinin katettiği bu hayatî gelişme önemli bir etken olmuştur.

Devleti savaşa götüren yolun ilk safhası Almanya ile akdedilen gizli bir ittifak antlaşması ile gerçekleşti (2 Ağustos 1914). Antlaşmanın 2. maddesi, Almanya ile Rusya arasında savaş çıkacak olursa bu savaşa Osmanlı Devleti'nin de katılmasını ön görmekteydi. Oysa bu iki devlet arasında öngörülmede olan savaşı hali bir gün önce zaten tahakkuk etmiş bulunuyordu. 3. madde, böyle bir gelişme halinde Osmanlı kuvvetlerini Alman askerî heyetinin emir ve komutası altına sokmaktaydı. Antlaşmada savaşın zaferle neticelenmesi durumunda Osmanlı Devleti'nin elde edeceği menfaatlerin neler olacağı hususu sükûtle geçiştirilmekteydi. Akdeniz'de dolaşan Göben ve Breslau adlı iki Alman gemisinin İngilizler'in takibinden kaçmak bahanesiyle Çanakkale Boğazı'na yönelmesi ve bunlara geçiş izni verilmesi (11 Ağustos 1914) devletin savaşa fiilen itilmesinde önemli bir gelişme oldu. Gemilerin kabulüyle oluşan kriz, bunların kâğıt üzerinde satın alınması ve isimlerinin değiştirilmesiyle geçiştirilmek istendiyse de Alman subay kadroları ve mürettebatının aynen muhafaza edilmekte olması müttefikleri teskin etmedi. Bu gemilerin Karadeniz'e çıkarak Rus limanlarını vurması Osmanlı Devleti'nin bir oldubittiyle savaşa girmesi sonucunu verdi. 14 Kasım'da "cihâd-ı ekber" ilân edilerek bütün müslümanlar din savaşına davet edildiyse de müttefiklerin idaresi altındaki milyonlarca müslümanın direnişe geçip ayaklanması gerçekleşme-

di. İmparatorluk dahilinde yaşayan Araplar, İngilizler tarafından önceden daha kuvvetli bir şekilde siyasî ve maddî menfaatlere bağlanmış olduğundan bunun hiçbir etkisi görülmedi. Aksine, bunlarla ve müstemleke müslümanlarından derlenen askerlerle savaşılmak mecburiyeti hâsıl oldu. İngiltere, Araplar'ı isyana teşvik ve istiklâl arzularını tahrik ederken işgali altında tuttuğu Mısır'ın da Osmanlı Devleti ile mevcut hukukî bağlılığına bir son vererek burasını İngiliz hâkimiyetinde bir krallık haline getirdi (18 Aralık 1914).

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı orduları Rus, Irak, Filistin-Suriye, Sînâ-Mısır, Arabistan, Çanakkale ve Galicya gibi cephelelerde savaşmak zorunda kaldı. Kuvvetlerini genelde Almanlar'ın görüşleri, onların savaş hedefleri ve cephe sıkışıklıklarını gidermek doğrultusunda kullandı. Türk orduları genelkurmay başkanlığına Friedrich Bronsart von Schellendorf ve daha sonra Hans von Seeckt getirildi. Böylece sırf Alman cephesini rahatlatmak uğruna Rus cephesi açıldı ve Enver Paşa kumandasında teçhizatı noksan kuvvetlerin Sarıkamış felâketinde çok sayıda askerin feda edilmesiyle sona erdi (Aralık 1914 – Ocak 1915). İngiliz cephesini oluşturan Mısır üzerine Cemal Paşa kumandasında yapılan Süveyş Kanalı harekâtı (27 Temmuz 1916'da Albay von Kress kumandasında yapılan ikinci Kanal harekâtı gibi) aynı anlamda millî harp hedeflerine hizmet etmeyen girişimler olarak kaldı (Ocak-Şubat 1915). Aynı tarihte müttefikler Çanakkale Boğazı'nı donanma harekâtıyla yapıp İstanbul'u ele geçirerek Osmanlı Devleti'ni barışa zorlamak ve Rusya'ya yardım etmek üzere harekete geçtiler (Ocak 1915). Muazzam donanmanın deniz yolunu açamaması ve hezimetini üzerine (18 Mart 1915) savaş kara harplerine dönüştü ve on binlerce askerin boğazlaşması biçiminde çok kanlı şekilde cereyan etti.

Uzun zamandır Ruslar'la iş birliği ve metbu devletine açık ihanetleri tartışmasız bir gerçek olan Ermeniler'in durumu önem kazanmaktaydı. Neticede bunların kritik bölgelerden daha iç kesimlere sevk ve iskân edilmesiyle ilgili olarak ve genelde "Tehcir Kanunu" diye bilinen kanun çıkarılarak uygulamaya sokuldu (27 Mayıs 1915). Öte yandan işgale uğrayan bölgelerde Rus-Ermeni karışımı kuvvetlerin ve özellikle müslümanların tamamen ortadan kaldırılmasını, dolayısıyla bir etnik temizliği ön gören Ermeni çetelerinin sürdürdükleri katliamlar bölgedeki müslüman ahalinin yollara dökülmesine, büyük kayıplar verilmesine sebep olmuş ve cephe ilerisiyle gerisindeki çarpışma bir sivil savaş haline dönüşmüştür. Ermeniler'in başka mahallere nakledilmesi fikrinin Almanlar'dan çıktığı ciddi olarak ileri sürülmüştür. Alman elçisi Baron von Wangenheim'in Ermeniler için yapılan müdahaleleri geri çevirdiği ve Türk hükümetinin aldığı tedbirleri ve bunun uygulanmasını onayladığı da bilinmektedir.

Hicaz ve Necid emirlerinin İngilizler'in yanında yer almaları ve isyan ederek silâhlî eylemlere girişmeleri Hicaz ve Mekke'nin kaybına yol açtı (1916). Ancak Irak, Suriye ve Filistin bölgelerindeki kayıpların telâfi edilemeyeceği ve çöküntünün önlenemeyeceği anlaşılmaktaydı. Rusya'da çıkan ihtilâl sebebiyle bu cephenin zaferle kapatılması gerçekleşmiş olmakla beraber (Brest-Litowsk Antlaşması, 3 Mart 1918) Doğu Anadolu'da yapılan barış gereği iadesi gereken Batum-Ardahan-Kars (elviye-i selâse) gibi yerlerin ele geçirilmesi ancak Ermeniler'in yenilmesi neticesinde mümkün olabilmıştır.

Sultan Mehmed Reşad'ın ölümü üzerine (3 Temmuz 1918) son Osmanlı padişahı olan VI. Mehmed Vahdeddin felâketli bir dönemde tahta çıktı. Filistin-Suriye ve Irak cepheleleri çökmüş, Bağdat (11 Mart 1917), Kudüs (11 Aralık 1917), Şam (1 Ekim 1918), Halep (27 Ekim 1918), İngilizler'in; Beyrut (6 Ekim 1917), Trablusşam, İskenderun (14 Ekim 1917) Fransızlar'ın eline geçmişti. 1918 yılında devam eden askerî harekât durumu daha da ümitsizleştirdi. Nihayet Bulgarlar'ın savaşın çekilmek zorunda kalmaları genel çöküntüyü daha da hızlandırdı. Batı cephesindeki ağır yenilgiler ve içte beliren ihtilâl karışıklıkları üzerine Almanya ve dağılan Avusturya-Macaristan da mütarekeye yanaştı (3-4 Kasım 1918). Sadrazam Talat Paşa, Osmanlı Devleti için de mütareke yollarını açabilmek amacıyla istifa et-

Sultan
Abdülaziz'i
1867 Avrupa
seyahatinde
Paris'te
III. Napolyon
ile beraber
tasvir eden
bir tablo
(İstanbul
Deniz
Müzesi)

miş (8 Ekim 1918) ve yerine savaşa girilmesine taraftar olmayan Ahmed İzzet Paşa hükümeti kurulmuştu (14 Ekim 1918). Böylece İttihat ve Terakkî hâkimiyeti sona ermekteydi. Kısa bir müzakereden sonra dikte ettirilen Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) Osmanlı Devleti'nin mutlak yenilgisini belgeledi. Osmanlı Devleti'nin müstakil bir devlet olarak artık ayakta kalamayacağı ve yapılacak barışın da harp içinde müttefikler arasında yapılan bütün bölüşme plan ve antlaşmalarına (Sykes-Picot Antlaşması, 1916) uygun olarak ne kadar ağır şartlar ihtiva edeceğinin bir işareti oldu.

Anadolu'daki millî direniş Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkışıyla beraber düzenli bir hale dönüşme şansına kavuştu. Çeşitli yerlerde toplanan kongreler buna katkıda bulunmaktaydı. Nihayet Ankara'da Büyük Millet Meclisi açılarak vatanın kurtuluşuyla ilgili tarihî vazifeyi üstlendi. Zafer ve düşmanın yenilmesi, Mudanya Mütarekesi ve barış görüşmeleri için Lozan'a yapılan çağrı saltanat ve İstanbul hükümetinin de sonunu getirdi. Müttefiklerin Lozan'da yapılacak barış görüşmelerine İstanbul hükümetini de davet etmiş olmaları ve bunu kabul eden son Osmanlı sadrazamı Ahmed Tevfik Paşa'nın bu istikametteki faaliyetleri Ankara'da infiale karşılandı, bazı âcil ve tarihî kararların alınmasını kaçınılmaz kıldı. Bu konudaki tartışmalar saltanat müessesesinin varlığı üzerinde yoğunluk kazanarak nihayet 1-2 Kasım 1922'de saltanat ilga edildi. Tevfik Paşa istifa etti (4 Kasım 1922). Vahdeddin yeni bir sadrazam tayin etmekle Ankara hükümetinin kararına boyun eğmiş oldu. Şahsî kaygılara düşüp sonunda İstanbul'dan ayrılarak İngilizler'e iltica etti (16 Kasım 1922). Büyük Millet Meclisi, kendisini hal' ederek Abdülmecid Efendi'yi halife seçti (19 Kasım 1922). Lozan Barış Antlaşması ile (24 Temmuz 1923) Kurtuluş Savaşı başarı ve zaferle sona erdirildi. Cumhuriyet'in ilanı ve Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın reisicumhur seçilmesiyle yeni devlet merkezi Ankara olan bir Cumhuriyet haline geldi. Hilâfet müessesesinin ilgasının (3 Mart 1924) ardından Abdülmecid Efendi ve bütün Osmanlı hânedanı mensupları yurdu terk mecbur edildi.

BİBLİYOGRAFYA :

Cevdet, *Tezâkir*, I-IV (1-40. Tezkireler); *Mir'ât-ı Hakikat* (Miroğlu), I-III; F. Eichmann, *Die Reformen des osmanischen Reiches: Mit besonderer Berücksichtigung des Verhältnisses der Christen des Orients zur türkischen Herrschaft*, Berlin 1858; G. Rosen, *Geschichte der Türkei von*

dem Siege der Reform im Jahre 1826 bis zum Pariser Tractat vom Jahre 1856, Leipzig 1866-67, I-II; F. Bamberg, *Geschichte der orientalischen Angelegenheit im Zeitraume des Pariser und des Berliner Friedens*, Berlin 1892; C. R. von Sax, *Geschichte des Machtverfalls der Türkei bis Ende des 19. Jahrhunderts und die Pfaffen der "Orientalischen Frage" bis auf die Gegenwart*, Wien 1908; a.m.f., *Nachtrag zur Geschichte des Machtverfalls der Türkei*, Wien 1913; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1947-62, V-VIII; Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri, Belgeler, Doksanüç Muhacereti: 1877-1878*, Ankara 1968; a.m.f., *Rumeli'den Türk Göçleri, Belgeler, Bir Geçiş Yılı: 1879*, Ankara 1970; a.m.f., *Bulgaristan Türkleri: 1878-1985*, Ankara 1986; Ali Fuat Türkgedi, *Görüp İştittiklerim*, Ankara 1984; a.m.f., *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye* (nşr. Bekir Sitki Baykal), Ankara 1987; Kemal Beydilli, *1790 Osmanlı-Prusya İttifakı: Meydana Gelişi-Tahlili-Tatbiki*, İstanbul 1984; a.m.f., *Büyük Friedrich ve Osmanlılar*, İstanbul 1985; M. Şükür Hanoğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakkî Cemiyeti ve Jön Türklük: 1889-1902*, İstanbul 1985; *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (ed. R. Mantran, trc. Server Tanilli), İstanbul 1991; A. Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu: Son Üçyüz Yıl, Bir Çöküşün Yeni Tarihi* (trc. Belkis Çorakçı Dışbudak), İstanbul 1993; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform: 1836-1856*, İstanbul 1993; J. McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar: Osmanlı Anadolusunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu* (trc. Bilge Umar), İstanbul 1995; a.m.f., *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi: 1821-1922* (trc. Bilge Umar), İstanbul 1998; a.m.f., *The Ottoman Peoples and the End of Empire*, London 2001; C. V. Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi* (trc. Gül Çağalı Güven), İstanbul 1996; R. H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğunda Reform: 1856-1876* (trc. Osman Akinhay), İstanbul 1997, I-II; M. S. Anderson, *Doğu Sorunu: 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme* (trc. İdil Eser), İstanbul 2000; Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu: Oluşumu ve 1908'e Kadar Gelişimi* (trc. İhsan Catay), İstanbul 2001.

 KEMAL BEYDİLLİ

II. MEDENİYET TARİHİ

A) Siyasî ve İdarî Teşkilât. 1. Klasik Dönem. Osmanlı siyasî ve idarî teşkilâtı aslında daha önceki Türk-İslâm devletlerinde ortaya konulan uygulamaların devamı olmakla birlikte ihtiyaca göre tarihî süreçte kendine özgü bir model oluşturmuş, Osmanlı merkezîyetçi devlet yapısı I. Bayezid'den itibaren güçlenmiştir. Devletin başındaki padişah, aynı zamanda tek hânedana dayalı bir sistem içinde tartışılmaz konumunu altı asır boyunca korumuştur. Bu haklar 1876 anayasasında bile, "Zât-ı hazret-i şâhâne mukaddes ve gayr-i mes'uldür" ifadesiyle belirtilmiştir. Padişah bu gücünü Divân-ı Hümâyün, maliye teşkilâtı ve kul sistemi gibi kurumlar ve sadrazam, yeniçeri ağası, şeyhülislâm,

kazasker, nişancı gibi yetkililer vasıtasıyla kullanmıştır.

Osmanlı hâkimiyet ve hükümdarlık telakkisi esas itibarıyla İslâmî anlayışa dayanmakla beraber eski Oğuz töresinden de önemli ölçüde etkilenmiştir. Hânedanın Kayı boyuna mensubiyeti tam anlamıyla benimsenmiş ve genel kabul görmüştür. İstanbul'un fethi ve Doğu Roma idaresinin sona ermesiyle Osmanlı Devleti yeni bir siyasî dönüşüm yaşamıştır. Fâtih Sultan Mehmed daha önceki devirlerde örf ile gelişmiş olan siyasî, idarî, askerî bir takım uygulamaları sistemleştirerek meşhur teşkilât ve teşrifat kanunnâmesini meydana getirmiş, kanunnâmede yer alan hükümler ve uygulamalarla mutlak hükümdar tipi güçlenmiştir. Başlangıçta örfî nitelikli ve gelenek ağırlıklı hükümdarlık anlayışı II. Bayezid'den itibaren şer'î yönünden de desteklenen bir yapıya dönüşmüştür.

Padişahların kullandığı unvanlar Osmanlı hâkimiyet anlayışı açısından önemlidir. Unvanları şer'î ve örfî menşeli olarak iki kısımda değerlendirmek mümkündür. Padişahlar emir ve iradelerini hatt-ı hümâyün, bitî, ferman, berat, irâde-i seniyye, ahidnâme, emannâme ve nâme-i hümâyünlerle ifade etmişler, cuma selâmlığı vesilesiyle ve tebdilîkyafetle halkın arasına girip duygularını öğrenme fırsatını bulmuşlardır. Geniş yetki ve mutlak otoriteye sahip olan padişahların şer'î ve örfî hukuk kuralları ile kendilerini sınırlı hissettikleri uygulamadan anlaşılmaktadır. Ebüssüüd Efendi padişah iradesiyle şer'î hukuk arasındaki ilgiyi, "Nâ-meşrû nesneye emr-i sultânî olmaz" cümlesiyle çok açık şekilde ifade etmiştir. Diğer taraftan saray âdâbı, toplum baskısı ve askerî grupların talepleri de padişahların isteklerini sınırlamıştır. Padişahların oturduğu saray, aynı zamanda İslâm dünyasındaki geleneğe uygun biçimde devlet işlerinin idare edildiği yerdî.

Osmanlı padişahlarına dört asra yakın hizmet veren, dış görünüşü bakımından bir kaleyi andıran Topkapı Sarayı esas olarak Birün, Enderun ve Harem'den oluşmaktaydı. XV. yüzyıl ortalarından itibaren medrese dışında en köklü eğitim kurumu Enderun'du. Hıristiyan ailelerden devşirilen çocuklar önce müslüman Türk ailelerinin yanında Türkçe'yi, İslâmî esasları ve âdâbı öğrendikten sonra Galata Sarayı, İbrâhim Paşa Sarayı, bir ara İskender Çelebi Sarayı ve nihayet Edirne Sarayı gibi ace mi oğlanları saray ve kışlalarında bedenî